

Олександр Музичко

ОДЕСЬКІ РОКИ ЖИТТЯ НИКОДИМА КОНДАКОВА: ЗАНУРЕННЯ В НАУКУ ТА “ОКАЯННІ” ДНІ

“Одесея” Н. Кондакова згадана з різною мірою повноти в усіх статтях про нього. І все ж було б перебільшенням стверджувати про вичерпаність цієї теми. Єдина наукова стаття, що висвітлює окремий аспект діяльності Н. Кондакова в Одесі – участь історика в Одеському археологічному з’їзді, належить перу російського історика А. Шаманаєва¹. Найціннішими з точки зору розробки джерельної бази є праці І. Кизласової, І. Тункіної та Н. Винокурової². Загалом, перший одеський період сприймається цими дослідниками як транзитний – шлях Н. Кондакова від молодого до зрілого науковця та професора. В подібному плані розглядаються і 1917–1920 роки, але вже зі знаком мінус – як початок останнього періоду, від виживання в революційному хаосі до еміграції. Більш виокремлено одеський період подається у працях авторів праць з історії Новоросійського університету (НУ), енциклопедичних нарисів, але водночас і дуже лаконічно, загально, і без привнесення новизни³. Показово, що навіть у радянських нарисах у згадках про емігранта переважає шанобливий тон до Н. Кондакова-науковця, хоча не забуто й про його “реакційні політичні погляди”⁴. Але період, коли ці “реакційні” погляди проявилися найбільше (1917–1920), радянські одеські вчені обійшли увагою. Зрештою, варто згадати досить принагідну, але виразно-оригінальну, згадку про Н. Кондакова, що з’явилася у статті його у нещодавньому минулому колеги М. Гордієвського у 1930 році. Н. Кондаков був згаданий серед видатних професорів НУ, які, на думку автора, “були тільки метеорами, що

¹ А.В. Шаманаев, *Н.П. Кондаков и VI археологический съезд в Одессе (1884)*, Научные ведомости БелГУ, Серия: История. Политология. Экономика. Информатика 1 (2011) 71–76.

² И.Л. Кызласова, *История отечественной науки об искусстве Византии и Древней Руси. 1920–1930 годы: По материалам архивов*, Москва 2000, с. 35–44; И.Л. Кызласова, *Из эпистолярного наследия Н.П. Кондакова*, Археографический ежегодник за 1988, Москва 1989, с. 209–221; Н.А. Винокурова, *Н.П. Кондаков: жизнь и судьба российского ученого*, автореф. диссерт., 07.00.02, Москва 2000, 16 с.; Б.В. Варнеке, *Материалы для биографии Н.П. Кондакова* / публ. И.В. Тункиной, Диаспора: новые материалы, вып. 4, Париж; Санкт-Петербург 2002, с. 72–152.

³ О.О. Радзіховська, *Кондаков Н.П.*, Професори Одеського (Новоросійського) університету, т. 3, Одеса 2005, с. 97–101; В.В. Солодова, *Кондаков Н.П.*, Одеські історики. Енциклопедичне видання, т. 1, Одеса 2009, с. 175–178.

⁴ *Історія Одеського університету за 100 років*, Київ 1968, с. 324.

лише на короткий час показувалися на одеському небі. Одеса для них була лише одним із етапів на їхньому академічному шляху, Одесу вони легко міняли на більш культурні осередки, які давали їм більше можливостей для наукової праці. І не тільки серед окремих вчених помічалоя це бажання втекти з Одеси, це явище було характеристичне для всієї одеської професури”⁵. Втім, ця оцінка потребує верифікації.

В нашому нарисі, окрім систематизації вже досить відомих, але “розкиданих” по різних виданнях, даних, приділено увагу таким значно менш вивченим аспектам, як педагогічна та публіцистична діяльність історика в Одесі, розширено уявлення про коло його одеських зв’язків, реценції та пошанування вченого в одеському науковому середовищі та ін. Відповідно, більш ретельно опрацьовано матеріали діловодства НУ, пресу тощо. Серед архівних джерел головним чином використано матеріали кількох фондів Державного архіву Одеської області та особовий фонд Н. Кондакова у Петербурзькій філії Архіву РАН. Очевидно, аж ніяк не можна оминати прискіпливою увагою мемуари та щоденники Н. Кондакова.

У 1871–1887 роках тривав, як виявилось в подальшому, перший з трьох (за показником “заїздів” в Одесу серед науковців це – рекорд) і найдовший одеський період життя Н. Кондакова. Цей період варто розглянути передусім крізь призму мемуарів, верифікуючи та доповнюючи їх даними інших джерел. На думку сучасної російської дослідниці біографії Н. Кондакова І. Кизласової, стиль мемуарів історика простий та виразний. Він зберігає риси усного оповідання. За спостереженнями І. Кизласової, незважаючи на докладний опис, Н. Кондаков залишив багато важливих подій свого життя поза межами тексту. Автор слідував традиції вибіркового опису “нравів епохи” на прикладі сім’ї та близьких знайомих⁶. Символічно, що написані у 1919 році в Одесі, мемуари, таким чином, наче встановлюють місток між двома основними одеськими періодами у житті науковця. Мемуарист зауважував, що жорсткі суспільно-політичні умови дозволять йому уникнути романтичного ставлення до минулого, а значить досягнути більшої об’єктивності. Водночас, важкі часи зумовили часом жовчний та гіркий тон спогадів. Мемуари Н. Кондакова викликали неоднозначну реакцію серед свідків описаних ним подій. Наприклад, один з колишніх професорів НУ, відомий славіст та бібліограф М. Попруженко у 1928 році у листі до свого колеги А. Флоровського писав, що

⁵ М.І. Гордієвський, *Наукова та громадсько-політична діяльність професора М.М. Ланге*, Научное наследие Н.Н. Ланге в университетской библиотеке / В.И. Подшивалкина, Р.Н. Свинаренко, Е.В. Полевщикова, Одесса 2010, с. 296.

⁶ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы* / Сост. И.Л. Кызласовой, Москва 2002, с. 10.

“цей твір був виданий цілковито даремно: він не возвеличує пам’ять покійного і містить багато дивного”. Особливий протест М. Попруженка викликало, за його словами, “злобне” ставлення Н. Кондакова до О. Кирпичникова⁷.

Враження професора-москвича від Одеси були досить суперечливими. З одного боку, він захоплювався “цікавою особливістю південного міста, яке нагадувало європейські завулки”, розмаїттям мов та культур. Автор згадував, що жилося в Одесі вільно, було міське життя, були й цікаві своїм розмаїттям гуртки. З іншого боку, Н. Кондаков зауважував такі негативні риси міських реалій, як нестача води, запиленість.

На його думку, більшість населення Одеси сприймало її як тимчасове місце проживання, готель, що унеможливлювало розвиток тут власного класу освічених одеситів. На його думку, університет нагадував постійний двір, не користувався увагою міста. Останню обставину автор, згідно своїх консервативних поглядів, трактував двояко: як позитивну, адже ізоляція викладачів від преси та публіки не так сильно розбещувала їх, і як негативну, адже від самотності страждали їх сім’ї⁸. Загалом, автор зауважував, що “провінційне життя, відсутність співробітництва, переривання наукових зв’язків, діяли розслабляюче на багатьох талановитих людей, відволікаючи їх потроху і остаточно від справжніх наукових робіт ... одеський університет, який за своєю новизною і відсутністю в самому місті культурної заохоти провінцій на кшталт Казані чи Харкова, мав всі шанси зберігати свіжість інтелігентського середовища, що поширювалася з російських центрів, давав повний пустоцвіт на всіх факультетах, крім природничого”⁹.

Таким чином, подібно до багатьох сучасників, Н. Кондаков вважав несприятливим соціокультурне оточення Новоросійського університету. Наприклад, відомий одеський історик М. Мурзакевич на початку 1870-х років саркастично зазначав, що “університет слід було б відкрити у Миколаєві, а не у напівіноземній Одесі, сповненій брехні та розпусти. Примітивна думка короткозорих людей влаштувала університет там, де все комерційне, але не наукове... Професори Одесу виставили містом цивілізованим, тобто, що у ній є клуби, трактири, шинки та інші заклади, що перебувають на утриманні в жидів”¹⁰.

⁷ Е.П. Аксенова, А.Н. Горяинов, *Русская научная эмиграция 1920–1930 годов: По переписке М.Г. Попруженко и А.В. Флоровского*, Славяноведение 4 (1999) 6.

⁸ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы* / Вступ. стаття С.Н. Кондакова, Прага 1927, с. 58–59.

⁹ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы...*, 1927, с. 69–70.

¹⁰ Відділ рукописів Інституту Російської літератури (“Пушкинский дом”), ф. 603, оп. 1, спр. 5, арк. 76.

Наслідком цих обставин Никодим Павлович вважав байдужість студентів до навчання. З цього приводу він писав: “Багатолітня звичка читати лекції в порожній аудиторії, де серед 20–30 слухачів не сподіваєшся на жодного, який би слухав, настільки викликала в мене відразу до лекцій, що я цілковито не в стані прочитати якусь публічну лекцію”¹¹. З інших джерел відомо, що професор не належав до числа здібних лекторів. Можливо, саме цією обставиною можна пояснити те, що обидва одеські учні Н. Кондакова, золоті медалісти, Д. Айналлов та Є. Редін не залишили виразних згадок про нього як про викладача. Д. Айналлов лише зауважив, що у всіх лекціях Н. Кондаков переконував вивчати безпосередньо пам’ятку, а не теорію. Також Д. Айналлов згадав про свою роботу у музеї зліпків НУ, що завершилося складанням каталогу¹². Н. Кондаков одночасно керував Музеєм витончених мистецтв НУ, заснувавши бібліотеку музею та колекцію терракот¹³.

Однак маємо і протилежні оцінки. Вихованець НУ, відомий літературознавець і культуролог Д. Овсяніко-Куліковський згадував: “Для мене як славіста його лекції не були обов’язковими, але час від часу я відвідував їх, – бував і вдома у нього, неодмінно зустрічаючи сприятливе до себе ставлення і готовність всіляко підтримати, заохотити та спрямувати на істинний шлях майбутнього “молодого вченого”. Я дуже вдячний йому”¹⁴. Професор О. Кірпічников перейшов до НУ з Харківського університету переважно для того, щоби отримати можливість користатися порадами Н. Кондакова, якого він вважав як приклад здібного викладача історії мистецтв¹⁵. Варто долучити до цього позитивного “хору” й думку першого історика НУ О. Маркевича, що під час навчання в НУ мав можливість слухати лекції Н. Кондакова: “Основательный учитель, слушатели которого получали от него твердые и, насколько это возможно, точные знания в области искусств, например, относительно определения времени памятников, различных школ в истории искусства”¹⁶.

¹¹ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы...*, 1927, с. 58.

¹² Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы...*, 2002, с. 329–330; Альбом рисунков к лекциям по греческому искусству студент Д. Айналлов, Одесса 1889; Е.К. Редін, *Профессор Никодим Павлович Кондаков. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности*, ЗИРАО т. 9, кн. 2 (1896) 1–40.

¹³ В. Левченко, Г. Левченко, *З історії Новоросійського університету: “Музей изящных искусств”*, Південно-Захід. Одесика 10 (2010) 60.

¹⁴ *Новоросійський університет в воспоминаниях современников* / сост. Ф.А. Самойлов, Одесса 1999, с. 26.

¹⁵ Там же, с. 124, 137.

¹⁶ А.И. Маркевич, *25-е императорского Новоросійского университета*, Одесса 1890, с. 303.

Протоколи НУ надають можливість глибше зазирнути у педагогічну лабораторію науковця. 13 лютого 1875 року Н. Кондаков домігся рішення Ради про те, що його предмет набув значення обов'язкового для всіх студентів, спеціалістів класиків та істориків. 27 серпня 1880 року він написав рецензію на три студентські роботи на здобуття премій на тему “Нарис російського народного та історичного орнаменту”, який був опублікований у протоколах НУ і таким чином, вважаємо, має бути зарахований до числа прижиттєвих публікацій науковця. Традиційно до викладачів, Н. Кондаков наголошував на здатності авторів до джерелознавчого аналізу, структурування матеріалу¹⁷.

Центральне місце у спогадах Н. Кондаков відвів характеристиці своїх колег. Як і інші мемуаристи, представники історико-філологічного факультету, він приділив багато уваги славісту В. Григоровичу та медієвісту Ф. Бруну¹⁸. Першого з них, подібно до інших мемуаристів, він зобразив обізнаним диваком. Колекцію анекдотів про нього він доповнив яскравим епізодом про спільну подорож до Петербурга в 1873 році. Подібними фарбами був зображений Ф. Брун. Для мемуариста залишилась незабутньою картина, коли Ф. Брун, зупинившись з В. Григоровичем посеред вулиці, покривав його несміливі сумніви гарячими аргументами, і у своїй крилатці був подібний до переможного гарібальдійця¹⁹.

Цінними є зауваження Н. Кондакова про двох професорів та деканів історико-філологічного факультету – М. Смирнова (1835–1877) та І. Некрасова (1836–1895), адже про їх одеський період діяльності маємо доволі мало повідомлень. За враженням їх колеги, обидва вони були кар'єристами, певний час ректорами, проникли в саму гущу університетської політики, і пов'язаних з нею інтриг, але Смирнов залишався серед них “найбільш тактовним та пристойним, мав знайомства на стороні, дивився звисока на товаришів, їм імпував... був доброю, але вередливою та улесливою до керівництва людиною”²⁰. Така характеристика загалом співпадає з даними інших джерел²¹. На таку сувору оцінку І. Некрасова не вплинув навіть той факт, що саме І. Некрасов дав досить розлогу позитивну

¹⁷ *Протоколи Совета Императорского Новороссийского университета за 1880 год*, Одесса 1880, с. 85–90.

¹⁸ *Новороссийский университет...*, с. 36, 92–102, 105.

¹⁹ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы...*, 1927, с. 59.

²⁰ *Там же*, 1927, с. 61.

²¹ О.Є. Музичко, *Професор М.П. Смирнов – перший дослідник середньовічної історії Східної Європи в Новоросійському університеті*, Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова 12 (2003) 450–461.

характеристику Н. Кондакову у Раді під час його обрання у 1877 році професором. Ф. Успенський свідчив, що “профессора Кирпичников, Красносельцев, Кондаков и Успенский составили кружок с целью углубления в византийские занятия и собирались вместе в определенные дни для чтения источников и обсуждения некоторых вопросов, которые представляли трудности для каждого по одиночке”²². Цей гурток чомусь не “помітив” сам Н. Кондаков, хоча важливість цієї згадки Ф. Успенського в тому, що таким чином Н. Кондаков зображується як один з творців провідного центру візантиністики Одеси – Історико-Філологічного товариства при НУ, що було засновано у 1889–1890 роках, тобто вже після від’їзду Н. Кондакова з Одеси.

Значно виразніше Н. Кондаков зобразив постаті професури фізико-математичного факультету, з багатьма з яких, незважаючи на свій фах, він підтримував дружні стосунки. На той час на цьому факультеті викладали І. Мечников, І. Сеченов, М. Умов, які були не тільки талановитими вченими, але й цікавими особистостями. До вже відомих даних про цих видатних людей Н. Кондаков додав нових рис, в основному щодо специфіки їх характеру та поглядів.

Яскраво він передав образ І. Сеченова: “це була надзвичайно розумна людина, невисокого зросту, здоровань, з широкою чотирикутною головою, трохи калмицького чи швидше черемиського типу, вузькоокий, рябий, чи цілковито поголений, чи з короткою борідкою, чорноволосий, з грубим чи крупним волоссям з сивиною. Маючи від природи прямий характер, він розвинув у собі особливу різкість та жорсткість мови, поведінки та манер. Жив завжди як студент, у невеликій кімнаті, навіть тоді, коли до нього приїжджала його громадянська дружина, також відома москвська жінка-лікар Марія Олександрівна Бокова”.

На відміну від деяких пізніших біографів, Н. Кондаков розкрив усю суперечливість натури Іллі Мечникова. Знайомство між Н. Кондаковим та І. Мечниковим зав’язалось на ґрунті спільного зацікавлення літературою. Головною особливістю характеру Іллі Ілліча його колега вважав те, що “пристрасність та забуття всього, окрім того, що його цікавило, було основною рисою не тільки його темпераменту, але й його розуму. Роздратування, крайня нетерпимість, перебільшені страхи керували Мечниковим не менше, ніж його тонкий розум”. В Одесі він мав репутацію людини зухвалої та важкої, зі “злим язичком”, на відміну від іншого видатного

²² Ф.И. Успенский, *Памяти Никодима Павловича Кондакова*, Известия АН СССР. Сер. 6. 20, № 9 (1926) 569.

природознавця – О. Ковалевського, “тихого, поміркованого, вкрай м’якого і водночас надзвичайно наполегливого”²³. Ця характеристика відповідає думкам дружини І. Мечникова щодо особливостей вдачі свого чоловіка: “У 30 років особистість Іллі Ілліча була вже яскраво визначеною. У нього були переваги та недоліки сильної, багато обдарованої натури. Залізна воля поєднувалась з імпульсивністю, різкими спалахами з приводу дрібниць. Він не легко забував образу, якщо не відчував за собою провини”²⁴.

Особливо важливим аспектом спогадів Н. Кондакова є виклад суспільно-політичної позиції І. Мечникова, адже це питання є маловивченим у літературі. Найчастіше видатного вченого зараховували до ліберальної професури, що, мовляв, була єдиною рушійною силою розвитку науки, на відміну від своїх “реакційно-консервативних колег”²⁵. Насправді ці загальники значно спрощували ситуацію, що склалася в середовищі інтелігенції Російської імперії у другій половині XIX ст. Маловивченим є питання про розбіжності у поглядах між професорами НУ, так званими “партіями”. Загалом відомо, зокрема за спогадами І. Мечникова, що існувало дві “партії” – ліберальна та консервативна. Подібна ситуація склалася і в інших університетах Російської імперії. Дружина І. Мечникова, О. Мечникова, вважала, що її чоловік “прагнув залишатися поза партіями та керуватися лише інтересами науки”²⁶. В унісон з нею І. Сеченов згадував, що “гурток наш складав партію в університеті лише у такому сенсі: ми не шукали ані деканства, ані ректорства, не намагались прилаштувати до університету своїх родичів і не ходили ані зі скаргами, ані з проханнями про покровительство до попечителя, чим займався багато хто в університеті”²⁷. Спогади Н. Кондакова розходяться з цими твердженнями. Він писав, що “незважаючи на весь свій розум, Мечников не мав в ній (“партії” – О.М.) ніякого авторитету і, навпаки, повинен був в однакових умовах зі мною виконувати вказівки цієї партії чи, точніше, її вождів”. Никодим Павлович згадував, що протягом 14 років він неодмінно перебував у рядах ліберальної партії”²⁸. Свідчення Н. Кондакова більш точно відбивають тогочасну дійсність, ніж згадані спогади І. Сеченова та О. Мечникової. Наявність згаданих “партій” саме у сенсі досить сформованого та прагматичного

²² Ф.И. Успенский, *Указ. соч.*, с. 569.

²³ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы...*, с. 63–66, 69.

²⁴ О.Н. Мечникова, *Жизнь И.И. Мечникова*, Москва; Ленинград 1926, с. 78.

²⁵ С.Е. Резник, *Мечников*, Москва 1973, с. 111–152.

²⁶ О.Н. Мечникова, *Указ. соч.*, с. 81.

²⁷ И.М. Сеченов, *Автобиографическая записка*, Москва 1963, с. 138.

²⁸ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы...*, 1927, с. 65.

гуртка чітко простежується в актових матеріалах 1870–1880-х років²⁹. Вищенаведена думка мемуариста дозволяє поставитися досить критично до історіографічної традиції, що вважає діяльність ліберальної партії цілковито позитивною та прогресивною.

За зауваженням Н. Кондакова, І. Мечников був “лівим” зовсім не за переконаннями. Він завжди стояв за порядок та розбудову, а не за хаос та розпад, але йому були напевно, нестерпні будь-які привілеї, претензії, керівні окрики, як і будь-які форми залежності. Точніше, він був радикалом, але в той же час великим патріотом, щиро страждав під час Японської війни, і вочевидь не був задоволений ходом російської революції”. Гадаємо, ця думка достатньо адекватно відображає специфіку поглядів ліберальної професури, яка великою мірою орієнтувалася на моральні імперативи. Критично І. Мечников оцінював російський національний характер: “росіянин – східна людина, підступна та жорстока, він нагадає тих східних торговців, які запросивши з покупця вдсятеро дорожче справжньої ціни, приголомшують його потім щирою пропозицією взяти річ даром, і, потім, збивши його з пантелику беруть з нього у п’ять разів дорожче”³⁰. Аналогічно висловлювався Н. Кондаков, що викликає питання про їх взаємовплив.

Навряд чи ставлення Н. Кондакова до подібних поглядів було завжди незмінним. Наведений опис суспільно-політичних поглядів видатного природознавця забарвлений переживаннями Н. Кондакова з приводу подій Громадянської війни, яку він розглядав як наслідок поширення “лівих” ідей. Саме тому роздратований професор зразка 1919 року, не помічаючи протиріччя з вже висловленою думкою, наполягав, що він не брав участі в університетській політиці, вороже ставився до її лівих та правих діячів³¹.

Матеріали діловодства НУ підтверджують суголосність позиції Н. Кондакова з фізмату. 8 грудня 1877 року разом з І. Мечниковим, О. Ковалевським та юристом П. Цитовичем Н. Кондаков висловився за те, аби промови на урочистому засіданні Ради роздавалися заздалегідь. 16 листопада 1879 року О. Ковалевський, М. Умов та Н. Кондаков подали особливу думку з приводу розподілу посад. Втім, співпрацював мистецтвознавець і з колегами-гуманітаріями: 23 жовтня 1880 року Ф. Успенський, І. Малінін та Н. Кондаков склали комісію для відкриття студентської читальні. Активну участь Н. Кондаков брав у дискусіях у Раді на початку 1884 року.

²⁹ ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 278, арк. 220; РДІА, ф. 733, оп. 194, спр. 310, арк. 17.

³⁰ Н.П. Кондаков, *Воспоминания и думы...*, 1927, с. 68.

³¹ Там же, 1927, с. 71.

Варто загадати і про участь Н. Кондакова у резонансному захисті дисертації А. Смірнова, описану ним у мемуарах. Тому недаремним виглядає не зовсім безпроблемний рух вченого кар'єрними сходами. Формально його обрали виконуючим обов'язки доцента кафедри теорії та історії мистецтв 30 травня 1870 року ще до отримання ним магістерського ступеню: 13 – за, 4 – проти. Ще більші розбіжності викликало обрання Н. Кондакова на посаду екстраординарного професора 10 березня 1877 року – 14 за, 7 – проти, хоча у факультеті рішення прийняли одностайно. Більш того, навіть сама процедура обрання викликала полеміку між Д. Абашевим, Я. Вальцем та І. Мечниковим. Однак обрання на посаду ординарного професора 17 листопада 1877 року вже минулося без особливих проблем – 21 – за, 1 – проти, хоча і тут протест щодо процедурних, на їх думку, порушень висловлювали П. Цитович, С. Ярошенко та І. Патлаєвський. Втім, перебування в Одесі могло призвести і до адміністративно-кар'єрного триумфу: у квітні 1884 року Н. Кондакова обрали деканом історико-філологічного факультету, але він відмовився. Певним визнанням авторитету Н. Кондакова мало бути доручення йому Радою 27 серпня 1883 року виголосити з подальшим оприлюдненням у виданні університету промову на черговому урочистому акті НУ 30 серпня “Об итальянской живописи в эпоху раннего Возрождения”. Однак промова так і не відбулася, і не була надрукована.

Поза увагою Н. Кондаков-мемуарист залишив багато аспектів свого одеського життя, які, власне, і були пріоритетними для нього. Передусім це – наукова діяльність. Під час одеського періоду Н. Кондаков захистив у Москві магістерську та докторську дисертації. Загалом під час перебування в Одесі у 1870-х – 1880-х роках Н. Кондаков опублікував 34 праці. З них 12 були опубліковані в Одесі. До них слід долучити 2 звіти про наукові відрядження та 6 літографованих лекційних курсів. Окрім цього, опубліковані у 1889 та 1890 році дві праці були написані здебільшого в Одесі. Г. Вернадський вважав, що в Одесі, спираючись на солідну базу своїх робіт з класичної археології, Н. Кондаков став сформованим спеціалістом у цілком новій для того часу науці візантинознавства. Одеський період він називав періодом класичної та візантійської археології в науковій творчості Н. Кондакова³².

Як і для більшості вчених, наукова діяльність Н. Кондакова стимулювалася участю в роботі наукових товариств: 12 вересня 1875 року його обрали у дійсні члени Одеського товариства історії та старожитностей

³² В.Г. Вернадский, *Никодим Павлович Кондаков (1926)* (Перевод Е.А. Штофф), Н.П. Кондаков, Воспоминания и думы / сост. И.Л. Кызласова, Москва 2002, с. 279.

(ОТІС), у 1876 – Імператорської Археологічної комісії, 1886 – Російського археологічного товариства. Зауважимо, до речі, що знайомство з матеріалами діловодства ОТІС не переконує у правдивості тези багатьох авторів, що називають Н. Кондакова серед найактивніших діячів товариства. Навряд чи таким можна вважати людину, що опублікувала у “Записках” ОТІС лише 3 праці, виголосила 1 доповідь та висунула кілька ініціатив (зокрема, на пропозицію Ф. Успенського та Н. Кондакова 28 жовтня 1880 року у кореспонденти ОТІС обрали віце-консула Російської імперії у Бургасі в Османській імперії Гартвіха).

У 1871, 1874, 1884 він взяв участь у трьох Археологічних з’їздах. З’їзд 1884 року відбувся в Одесі і Н. Кондаков був не лише його учасником, але й провідним організатором. Зокрема, збереглися шість листів Н. Кондакова 1883–1884 років до Д. Яворницького, присвячених піклуванню мистецтвознавця щодо представлення Запоріжжя на виставці з історії Новоросії³³.

Вочевидь наукові успіхи Н. Кондакова уможливили його часті подорожі до Європи, Кавказу, Балкан. У подорожах він провів ледве не чверть 1870–1880-х років, у своєму статусі одесита. Таким чином, не можна сприймати буквально твердження про 17 одеських років Н. Кондакова.

Вагому частку часу під час перебування в Одесі посіло піклування Н. Кондакова про розвиток Одеського товариства витончених мистецтв. Він був почесним членом та членом Ради закладу, брав участь в організації Музею витончених мистецтв та Малярної школи при товаристві, якими завідував у 1883–1888, та 1883–1894. У 1880 р. сприяв отриманню субсидій та пільг від Академії художеств. У 1884 році на знак подяки одеський художник Г. Ладиженський написав портрет Н. Кондакова³⁴. У 1888 році викладачі школи подарували Н. Кондакову альбом, який у 1919 році він хотів продати, перебуваючи у скруті.

Зрештою, перший одеський період Н. Кондакова був часом здобуття почесного місця у науковому світі. Цьому сприяло налагодження та підтримка старих наукових зв’язків (в ці роки він листувався з В. Стасовим, А. Звенигородським, Ф. Буслаєвим, О. Пипінім, В. Дружинінім³⁵), поява рецензій В. Стасова, І. Помяловського, В. Ягича та ін.³⁶ у провідних

³³ *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького, Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького* / Упоряд.: С.В. Абросимова та ін., Дніпропетровськ 1997, с. 260–270.

³⁴ О.А. Белоброва, *Забутий портрет Никодима Павловича Кондакова*, Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге / под. Ред. И.П. Медведева, Санкт-Петербург 1995, с. 446–447.

³⁵ И.Л. Кызласова, *Из эпистолярного наследия Н.П. Кондакова*, Археографический ежегодник за 1988, Москва 1989, с. 210–222.

³⁶ С.А. Венгеров, *Источники словаря русских писателей и ученых*, Т. 3, Санкт-Петербург 1914, с. 161.

наукових часописах. У 1879 році за відгуком І. Помяловського за роботу про грецькі теракоти Н. Кондаков отримав велику золоту медаль від Імператорського Російського Археологічного товариства. Найлаконічніше і найвдаліше підсумував основний одеський період життя Н. Кондакова Ф. Успенський: “В Одессе заложены были первые основы для его специальности, здесь же мы могли наблюдать развитие его кипучей, неустанной и плодотворной деятельности”³⁷.

Невідомо про кількість та зміст візитів Н. Кондакова в Одесу до 1917 року, хоча їх наявність не викликає сумніву, як і зв'язок науковця з одеськими колегами. Вирішальними у долі Н. Кондакова стали контакти з професором кафедри російської історії НУ І. Линниченком. Вчених зближувала любов до Криму, старожитностей та музеєзнавства. В одному з листів до Н. Кондакова (у петербурзькому архіві Н. Кондакова збереглося 10 листів І. Линниченка 1909–1917 років) І. Линниченко наголошував, що “русская история и русское искусство ходят бочком друг около друга и постоянно сталкиваются”³⁸. У листі 1916 року І. Линниченко просив Н. Кондакова надіслати йому свій портрет для запланованого одеським професором міського музею Одеси у рубриці “Університет”.

Одеса належала до центрів рефлексії над творами Н. Кондакова та пошанування його заслуг. 31 січня 1912 року ОТІС обрало Н. Кондакова у свої почесні члени за поданням Ради та відгуком О. Павловського. 16 березня члени ОТІС заслухали телеграму-подяку Н. Кондакова³⁹. Принагідно зауважимо, що у 1908 році Н. Кондаков відгукнувся позитивною рецензією на твори О. Павловського⁴⁰. Це виглядає пікантно на тлі згадки Б. Варнеке про негативне ставлення О. Павловського до Н. Кондакова⁴¹. Втім, згадка стосувалася 1918–1919 років і не виключено, що стосунки між ними могли зіпсуватися саме у цей кризовий час. У 1916 році учень І. Линниченка А. Флоровський позитивно відгукнувся на книгу “замечательного русского ученого”⁴². 78 зібрання Одеського Бібліографічного товариства при НУ 12 грудня 1916 року за поданням 13 членів на чолі з

³⁷ Ф.И. Успенский, *Указ. соч.*, с. 569.

³⁸ СПбФ АРАН, ф. 115, оп. 4, спр. 241, арк. 12–13.

³⁹ ЗООИД 31 (1913) 21–23.

⁴⁰ Н.П. Кондаков, *Рец.*: Павловский А.А. *Атлас истории древнего искусства, Одесса, 1907. Курс истории древнего искусства, Одесса, 1905*, ЖМНП 14 апрель, новая серия (1908) 430–433.

⁴¹ И.В. Тункина, *Б.В. Варнеке и его воспоминания об ученых*, *Scripta antiqua: вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры: альманах*, 1 (2011) 487.

⁴² А.В. Флоровский, *Рец. на: Кондаков Н.П. Иконография Богоматери, Т. I–II*, *Известия Одесского Библиографического общества* 5 (1916) 161–163.

головою товариства І. Линниченком одногослосно обрало Н. Кондакова своїм почесним членом з нагоди 50-річчя наукової діяльності маститого вченого⁴³. Тоді ж у газеті “Одесский листок” Б. Варнеке опублікував піднесений текст про Н. Кондакова до 50-річчя його наукової діяльності⁴⁴. Однією з тез статті було повідомлення про ініціативу обрання Н. Кондакова у почесні члени НУ. Про це ж як про свою ініціативу повідомив Н. Кондакова у приватному листі І. Линниченку. Обрання відбулося на засіданні Ради НУ за поданням І. Линниченка 31 січня 1917 року⁴⁵. У листі І. Линниченку представляв Н. Кондакову його обрання у почесні члени як складний успіх: “ваше научное значение преодолело недружелюбное отношение ко мне и вы избраны единогласно... Характерная черта наших многих с позволения сказать профессоров – полнейшее равнодушие ко всему, что не связано с гонораром, чином, орденом, и вот мне, человеку старых традиций приходится стоять на страже академического этикета – представлять в почетные члены, напоминать о юбилеях, составлять ответственные телеграммы”⁴⁶.

Не ясно, чи надання почесного звання розглядалось І. Линниченком та Б. Варнеке як засіб повернення Н. Кондакова до НУ, як бувало у таких випадках. Однак саме так і сталося і, таким чином, вперше в історії функціонування цього почесного звання в НУ, носій цього звання приступив до викладання в НУ (аналогічна ситуація склалася в цей час з О. Ляпуновим, якому судилося і завершити своє життя в Одесі). Але до того друге “пришестя” Н. Кондакова до Одеси відбулося 1 квітня і тривало лише до 28 серпня 1917 року, причому поза стінами НУ. До 7 червня Н. Кондаков зі своєю секретаркою К. Яценко мешкав у Пасажі, обідаючи у І. Линниченка, а після і до від’їзду до Ялти – у квартирі І. Линниченка на вулиці Єлізаветинській, 10. Про обставини свого перебування в Одесі Н. Кондаков повідомив у листі до С. Жебельова 24 травня 1917 року. Не без долі властивого йому сарказму науковець писав, що з балкону ввечері добре бачить як ловлять дезертирів, крадіїв, збирають мітинги⁴⁷. За спогадами

⁴³ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2847, арк. 35.

⁴⁴ Про цей текст відомо з мемуарів Б. Варнеке. Він же згадує про те, що вирізка з газети була передана тоді ж Н. Кондакову. Проте, до сьогодні нічого не було відомо про те, в якому конкретно числі газети було опубліковано статтю, ані про її зміст. Не фігурувала вона і у реєстрі праць Б. Варнеке. У додатку передруковуємо цю статтю, тим самим уводячи її до наукового обігу.

⁴⁵ ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 2 (1917).

⁴⁶ СПбФ АРАН, ф. 115, оп. 4, спр. 24, арк. 12–15.

⁴⁷ Б.В. Варнеке, *Материалы для биографии Н.П. Кондакова* / публ. И.В. Тункиной, Диаспора: новые материалы, Париж; Санкт-Петербург, 2002, вып. 4, с. 116.

Б. Варнеке, за цей час Н. Кондаков встиг інтенсивно попрацювати у музеї ОТІС, експертував старожитності. Приїхавши до Криму, Н. Кондаков дякував у листі І. Линниченку за гостинність: “Мы прожили у Вас тихо, спокойно, в полном довольствии”⁴⁸.

Третій і останній період перебування Н. Кондакова в Одесі тривав від 9 вересня 1918 року по січень 1920 року. На цей раз весь час він разом з К. Яценко займав дві кімнати у квартирі І. Линниченка. Б. Варнеке згадував, що ректор НУ О. Білімович, одружений з художницею, оточив всебічною увагою Н. Кондакова, надавши йому як академіку підвищену стипендію⁴⁹. Окрім університету Н. Кондаков віддав данину своєму старому захопленню – входив до ради Художнього училища, колишньої малювальної школи.

За напрямками діяльності останній період перебування науковця в Одесі виглядає навіть насиченіше за період 1870–1880-х років, але, звичайно, в умовах хаосу позначився великою ступенню нереалізованості, передусім наукових планів. Н. Кондаков повернувся до навчання в НУ, вірніше, намагався налагодити правильний хід занять, хоча це йому і не вдалося в умовах епізодичного функціонування НУ. Згідно діловодству НУ, наприкінці 1919 – на початку 1920 року Н. Кондаков на посаді приват-доцента читав по 4 години на тиждень курс з історії Візантії та вів практичні заняття з курсу “Искусство в Италии в эпоху Возрождения”⁵⁰. Під його керівництвом працював стипендіат А. Грабар⁵¹. Про свої незавершені лекторські курси про російський іконопис та іконографію Богоматері доби Відродження, на яких були присутні переважно професори та художники, Н. Кондаков писав у листах до С. Жебельова та О. Соболевського⁵². Серед відвідувачів лекцій відомі протоієрей В. Флоровський (батько вже згаданого А. Флоровського) та декан історико-філологічного факультету О. Доброклонський. Творчість останнього Н. Кондаков цінував. За відгуком Н. Кондакова про високе наукове значення праць О. Доброклонського з візантиністики, 23 червня 1919 року Рада НУ одноголосно обрала його на кафедру візантійської філології. Одночасно професори висунули пропозицію про перейменування цієї кафедри на кафедру історії Візантійської культури⁵³.

⁴⁸ ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 322, арк. 14.

⁴⁹ Б.В. Варнеке, *Указ. соч.*, с. 91.

⁵⁰ ДАОО, ф. 45, оп. 12, спр. 201, арк. 14–15.

⁵¹ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2560, арк. 108.

⁵² И.Л. Кызласова, *Указ. соч.*, с. 209–221.

⁵³ ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2560, арк. 62, 46.

У коло спілкування Н. Кондакова входили передусім І. Линниченко та І. Бунін, а окрім них – М. Окунєв, Г. Флоровський, Є. Трубецької, А. Грабар. У квітні 1919 року в Одесі Н. Кондаков знову зустрівся зі своїм учнем Д. Айналовим. Наслідком контактів з одеськими художниками став другий одеський портрет Н. Кондакова пензля Д. Крайнева. Н. Кондаков був одним з членів-засновників одеського “Общества любителей художественной старины”. У діяльності Товариства взяли участь помітні представники одеської аристократії та наукової еліти. Серед останньої були О. де Рибас, О. Шпаков, І. Линниченко. Метою Товариства проголошувалось ознайомлення членів з творами старовинного мистецтва, сприяння у вивченні цих творів, поширення відомостей про старовинне мистецтво. За статутом Товариство влаштовувало бесіди, читання, екскурсії, виставки, концерти, аукціони, виписувало журнали та купувало книжки для влаштування бібліотеки, предмети старовини для влаштування музею, запобігало знищенню предметів старовини, робило опис та фотознімки цих предметів. Однак, очевидно, що в умовах політичного хаосу завдання Товариства були утопічними⁵⁴. У квартирі І. Линниченка Н. Кондаков організував бесіди про добу Відродження. Незважаючи на важкі матеріальні умови (С. Жебельову він писав: “У нас пуд дров стоить 60–70 рублів, а его хватает на один день в кухне и не хватит на печку: в пуде 7 мокрых полень”), Н. Кондаков працював над книгами про російську ікону та іконографію Богоматері.

Проте, відмінною рисою останнього одеського періоду Н. Кондакова була активна публіцистична діяльність, передусім співробітництво у газеті “Южное слово”. Цей епізод яскраво висвітлений у спогадах Б. Варнеке, який до того ж повідомив про роботу Н. Кондакова над популярною брошурою про О. Суворова.

Інтенсивна публіцистична діяльність відображена і у щоденнику Н. Кондакова, що опрацьований І. Кизласовою. Фронтальний перегляд газети дозволив встановити 16 статей авторства Н. Кондакова: Основа нашей политики, Живые новости с Запада, Будущий Константинополь, С чего это начиналось, О реакции и культуре, Отношение России к Германии, Современное политическое положение, О лиге наций, Судьбы русской старины, Отношение России к Германии, Всеобщая усталость и хищники, К настоящему моменту, Перспективы, Россия и Польша, Клемансо, Державная Юго-Славия. Б. Варнеке згадував, що Н. Кондаков публікувався також під криптонімом “Н.П”. Справді, у газеті є 4 статті,

⁵⁴ ДАОО, ф. 153, оп. 1, спр. 609, арк. 2.

підписані цим криптонімом. Однак одна з них підписана “Штабс-капитан Н.К.”, що “сплутує карти”, і, таким чином, на нашу думку, не дозволяє беззаперечно приписати статті під криптонімом “Н.К.” Н. Кондакову. Варто погодитись з Б. Варнеке, який вважав публіцистичний стиль Н. Кондакова важким для сприйняття⁵⁵. У статтях підносилися роль Франції і навпаки припинувалася Німеччина, висловлювалася надія на відродження Росії, карталися більшовики, оспівувався патріотизм. У додатках републікуємо статтю, яка, на нашу думку, становить найбільший інтерес з огляду на відображення справді фахових знань та переживань вченого. Зауважимо, що стаття перегукується з піклуванням про пам’ятки старовини, відбитому у статтях знайомих Н. Кондакова – І. Линниченка та Б. Варнеке⁵⁶.

І все ж, найоригінальніший та найважливіший текст, опублікований в одеській пресі в той час Н. Кондаковим, з’явився на шпальтах іншої газети. Йдеться про донедавна не виявлену рецензію Н. Кондакова на працю П. Біциллі. У щоденнику Н. Кондаков згадував про процес написання рецензії у лютому 1919 року. У листі до редактора “Одесского листка” С. Штерна І. Линниченко запитував, чи отримав він замітку Кондакова про книгу Біциллі⁵⁷. Зрештою, про факт публікації рецензії у 1919 році саме в “Одесском листке” згадував П. Біциллі у своєму curriculum vitae⁵⁸. Ці маркери дозволили без особливих зусиль виявити та републікувати статтю Н. Кондакова, чим, зрештою, поставити крапку в цій досить несподіваній історіографічній колізії.

Отже, наведена в історіографічному огляді нашого нарису думка М. Гордієвського про, мовляв, одеський період лише як незначний епізод у житті Н. Кондакова, не відповідає дійсності. Навпаки, на відміну від низки колег з числа видатних вчених, які справді не так вже і фундаментально відзначились в Одесі (хоча роль цього міста в їх житті теж не слід недооцінювати), для Н. Кондакова Одеса була справді знаковим містом, напевно, більше за Москву. Тут відбулось не лише становлення його як видатного науковця, але й оформились усталені особисті та наукові зв’язки, що, можливо, навіть врятувало йому життя у кризову добу історії. Принаймні саме з Одеси він отримав можливість виїхати за кордон, де гідно завершив свій земний шлях.

⁵⁵ Б.В. Варнеке, *Указ. соч.*, с. 103–104.

⁵⁶ І. Линниченко, *Кладоискательство и хищнические раскопки*, Одесские новости, 1918, 27 сентября; Б. Варнеке, *Невозвратимая утрата*, Южное слово, 1919, 28 сентября.

⁵⁷ ДАОО, ф. 156, оп. 1, спр. 61, арк. 67.

⁵⁸ Видавці збірника “*Бицилли П.М. Трагедия русской культуры: Исследования, статьи, рецензии* / Сост., вступит. статья, коммент. М. Васильевой. М.: Русский путь, 2000” не лише не виявили рецензії, але й стверджували, що “Одесский листок” вже не видавався у 1919 році, що не відповідає дійсності.

Додатки

1. Проф. Варнеке Б. Н.П. Кондаков, Одесский листок, 1916, 13 октября.

Исполнилось пятьдесят лет непрерывной славной научной деятельности одного из именитейших ученых, академика Никодима Павловича Кондакова. Питомец московского университета, где он входил в состав одного курса с покойным Ключевским и Кирпичниковым, Кондаков явился в своей ученой деятельности продолжателем своего великого учителя Буслаева, живо интересовавшегося, как известно, и вопросами искусства, тогда еще не имевшего особого представителя в ряду университетских кафедр. Вскоре по окончании университета Н.П. занял кафедру истории искусства сперва в Новороссийском, а затем в Петроградском университете. Ему не только удалось поставить образцово преподавание по своей кафедре, занимавшей весьма скромное место в общем плане проходимых на историко-филологическом факультете наук, но и пробудить живой интерес к этому предмету среди своих слушателей, из среды которых вышли впоследствии такие крупные ученые, как рано похищенный у науки смертью харьковский профессор Е.К. Редин, и ныне здравствующий петроградский профессор Д.Вл. Айналов, недавно справивший двадцатипятилетие своей кипучей ученой деятельности, и в свою очередь создавший целую школу учеников, носителей и продолжателей славных традиций ее родоначальника, Н.П. Кондакова.

Первые труды Н.П. в силу господствовавшего тогда в области археологии направлению были посвящены классическим древностям, но уже скоро трезвое понимание местных условий русской науки направило его внимание в сторону Византии и ее искусства, причем здесь, несомненно, обнаружилось влияние Буслаева, во многих своих трудах касавшегося отдельных явлений византийского искусства. Кроме целого ряда отдельных исследований древностей Константинополя, Афона, Синая и т.п. Н.П. дал общий обзор византийского искусства. Эта работа, переведенная также на французский язык, доставила автору вполне заслуженную европейскую славу и поставила его имя в ряду лучших знатоков искусства. Помимо византийского искусства, Н.П. не мало потрудился и над памятниками русского и его работа хотя-бы о великокняжеских кладах является капитальнейшим трудом в ряду немногочисленных строго научных трудов по русской археологии. По сей день маститый ученый не выпускает пера из своих рук, продолжая работать над иконографией Богоматери. До сих пор появилось два тома его замечательного исследования по этому

вопросу, занимавшему долгие годы его товарища А.И. Кирпичникова, собиравшего усердно соответственные материалы, но успевшего напечатать лишь несколько разрозненных статей из круга сюжетов, связанных с этим основным предметом христианского искусства.

Помимо длинного ряда чисто ученых исследований, позаботился Н.П. Кондаков и о распространении сведений об отечественном искусстве и среди широких кругов вместе с недавно умершим графом И.И. Толстым он предпринял чрезвычайно полезное издание: “Русские древности в памятниках искусства”. Это очень доступное по цене (1 руб. за выпуск), украшенное множеством рисунков издание, безусловно, способствовало подъему интереса к искусству и к изучению родной старины.

Необходимо отметить также его участие в Высочайше учрежденном комитете по делам иконописи, способствовавшем улучшению церковной живописи.

В день юбилея славного ученого Одесса не должна безмолвствовать, в ее университете началась его плодотворная академическая деятельность, здесь много старых питомцев Новороссийского университета, имевших счастье с кафедры слушать его строго деловое, но всегда поучительное и одухотворенное подлинной любовью к старине слово. Музей изящных искусств при местном университете создан и обогащен его неустанными трудами. Немало поработал он также над описанием и исследованием древностей из музея Одесского Императорского общества истории и древностей, имеющего честь считать Н.П. Кондакова в числе своих почетных членов.

2. Академик Н.П. Кондаков. Бицилли П. Элементы средневековой культуры. Книгоиздательство “Гносиз”, 1919. IV и 167 стр., Одесский листок, 1919, 2 марта

Вот книга, которая уже своим заглавием вызывает симпатии образованного человека. Общий интерес темы возрастает, благодаря душевному утомлению нашего времени, осажденного по всем фронтам, бандами проклятых экономических вопросов и не разрешаемых политических притязаний и вымогательств. Если можно ныне на чем отдохнуть, то, конечно, на мысли об исторической действительности такого времени, где, казалось, все было разрешено и улажено и такие строгие, непреложные рамки, в такую целостную систему построения и управления. К тому же русское средневековье так близко к нам: русская литература и искусство XVII века находят ведь свои аналогии на Западе в XII и XIII веках.

Кому же, как не русским историкам, наиболее близким делом является изучение средневековья в его духовной жизни, и потому нельзя не выразить чувства научного удовлетворения, когда имеешь возможность приветствовать у себя, в России, сильную глубокой наукою школу, предводительствуемую петроградским профессором Л.П. Карсавиным. К этой же школе принадлежит и одесский профессор П.М. Бицилли, уже известный своими работами по истории духовных движений средневековой Италии и решившийся, ради общей пользы, изложить средневековое мировоззрение в своде разносторонних данных по средневековым-же источникам. Как известно, историческая наука доселе была столь прочно занята политическим и социальным развитием Европы, а в последней области феодальной системою, что появление таких исследований, как “Основы средневековой религиозности” Л.П. Карсавина или его же исследование религиозной жизни Италии были прямо освежающей новостью.

Книга г. Бицилли умело располагает в трех главах содержание средневекового мировоззрения, построенного в знаменитых богословских энциклопедиях, обобщавших в одну целостную систему мир духовный и физический, человечество и его историю. Но, отличая, в этой неискусственной области риторического красноречия и отвлеченного схоластического мышления живой материал – самого человека, с его сложным бытом, вторая глава этой книги рисует тяжелую жизнь крестьянства, “счастливую”, – по тогдашнему – жизнь горожанина, различные виды коммун общих и профессиональных, классовую и сословную борьбу, распрю бедных с богатыми, торговцев и рыцарями. Равно в обозрении небесной иерархии и символизма мира автор книги успевает дать живые очерки мистики, аскетизма, средневековых учений, опытов философии истории, чаяний загробной жизни, пророчеств и даже теорий исторического прогресса.

Все-же, конечно, характеризует средние века, как высокую культурную эпоху, и, в самом деле, средневековье и было подлинно только конец древнего мира. Ведь его энциклопедии, символизм с его тонкостями, мистика с ее болезненными и психопатическими сторонами, аскетизм – все-же явления мира, дошедшего в своем культурном развитии до апогея и даже истощения, а справлявшего себе своего рода поминки в колоссальных томах энциклопедии и в соборах романской и готической эпохи. И средневековое общество Запада состояло не из одних германских варваров, но и из Галлов, воспринявших уже высокую римскую культуру у итальянцев, сохранивших свою муниципальную жизнь у свою

старину. Действительно, как говорит автор, для нас полезно слышать не только изложение средневековых мыслей, но самые слова тех людей, которые так мыслили. Однако, надо было бы иметь в виду, что в средние века изложением средневекового мышления занялась схоластика, и что напрасно передавать целиком всю ее схоластическую оснастку, ибо она зачастую нередко прикрывает пустое и весьма незначительное содержание, также, как и современный так наз. научный и точный слог, которым, напр., говорит наука философии истории. В частности, поэтому, было-бы желательно достигнуть конкретной ясности изложения хотя-бы в тех отделах, которые говорят о правовых земельных отношениях, если уже нельзя просто изложить систему иерархии небесной и символизации всего мира. Было-бы, однако, очень жаль, если-бы читатель, из-за тяжелого и неясного положения частой первой главы, а также из-за длинных периодов, трактующих о ценностях и данностях, физицизме и историзме, ритмах и аспектах, остановился в усвоении того богатого материала, который содержится в этой прекрасной книге. Правда, что в ней многое остается не ясным или, точнее говоря невыясненным, но трудно требовать ясности от излагателя того, что оставалось собственно неясным и самим средневековым писателям или потому, что было ими самими принято на веру, или написано в состоянии экстаза, или даже как механический вывод из принятого положения. Желая понять сущность художественных произведений или открыть в ней руководящую силу, автор сам, явно, поддается средневековому мышлению, когда даже в самом Джиотто как будто видит, например, воплощение в художественной философии построенного религиозного покоя. Ведь Джиотто именно нарушил религиозный покой искусства, т.е. устарелую его схему, оживив ее выражением чувства в движениях и чертах лиц и вывел искусство на новый путь. Но все эти пожелания должны уступить место одному и главному – пожеланию успеха и популярности.

3. Кондаков Н.П. Судьбы русской старины, Южное слово, 1919, 25 октября.

Среди всякого горя, которым одолевается ныне русский народ, постигнутый рядом неизведанных несчастий и неслыханных бед, вспоминаемых в прессе под именем различных вопросов, нельзя все же забывать и об нашей старине. Русская земля извека имела прилежание к своей старине, и в ней доселе много обитателей, храмов и весей, непрестанно творящих святое дело хранения старины в тиши своей жизни. Но

с ужасом пришлось услышать о том, что пушки громили Ярославль с его дивными по художеству храмами, и что осенью 1917 года бомбы рвали своды Московского Успенского собора.

25 октября 1917 года совершился злодейский захват в Петрограде, а 27 и 28 озверелые отряды стали обстреливать бомбами здание Военного Александровского училища, укрывавшее последних защитников Москвы – его юнкеров и прилегающие улицы, вместе с подступами к Кремлю. Бомба попала в храм Иоанна Лествичника и разрушила все помещение и все собрание древностей знаменитой Патриаршей Ризницы. Когда затем особо назначенная комиссия из археологов проникла в помещение ризницы, она пришла в ужас от представившегося зрелища: взрывом были уничтожены или раздроблены все шкапы и витрины, массы мусору покрывали пол почти до подоконников, и в них среди кусков штукатурки и в кучах рассыпавшейся извести виднелись куски старого, порванного листового серебра и рассыпавшийся жемчуг. Древние оклады Евангелий, кресты, панаксии драгоценной работы, облачения оказались разорванными на мельчайшие части и, вероятно, навсегда пропали для археологической науки. Нам остается неизвестным, что случилось там с драгоценным византийским омофором с вышитыми на нем изображениями “Праздников”, известными под именем омофора Николая Чудотворца, и саккосом Фотия, многочисленные иконографические вышивки которого служили документами в спорах о старообрядстве, и множеством других великолепных произведений древнего искусства и церковной утвари. Как раз усердный ризничий занимался было перед катастрофою каталогом знаменитого собрания и готовил издание в снимках.

Но что сказать и о тех многочисленных и разнообразных комиссиях по охране и изучению древних памятников искусства, которые в настоящее, взбаламученное время действуют в Москве, Петрограде, а затем и во многих старых городах Великой России? Не придется ли нам со временем скорбеть о том, что советская власть простерла свое хищничество и в эту мирную область старины и тем умножил синодик ее утрат; к будущему горю наших потомков. Разве не знаем, чем заканчивают свою деятельность иные комиссии, взявшиеся охранять общественные и частные собрания, монастыри и храмы? Правда, из писем знаем о начатых и уже совершенных реставрациях знаменитых своею древностью и прославленных икон и даже с некоторым удовлетворением узнаем, что дело, недоступное в прежние годы, оказалось вдруг легким и простым. Комиссия по раскрытию древнерусской живописи расчистила древнюю Боголюбскую

икону Богоматери, Максимовскую во Владимире, фрески Дмитриевского и Успенского соборов во Владимире, иконостасы Благовещенского собора в Москве, Кириллова-Белозерского монастыря и т.д. Конечно, в этих Всероссийских коллегиях по охране памятников старины участвуют и знатоки и искренние ее любители, но раз власть принадлежит хищникам, и первым почином ее было разрушение, можно ли надеяться на лучшее и не следует ли опасаться за самую старину в ее руках?

Тревожное сомнение и горькое сознание полной беспомощности против насилия – вот все, что остается на современную долю.